

XVIII ԴԱՐԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒՆԻ ՀՈՌՈՄՄԻՄԵ ԱԳՈՒԼՆԵՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՂԲԸ

Մեր միջնադարյան մատենագրության մեջ պահպանված են մի շարք վկայություններ, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպես հայ կիներ եղել և իր երկրի քաղաքական-հասարակական շարժումների ակտիվ մասնակիցը և նրա բազմադարյան կուլտուրան ըստեղծող ու զարգացնող ուժերից մեկը։ Նա զենքը ձեռքին հերոսաբար կռվել է իր հայրենիքի անկախության համար։ Հիշենք Անիի պարսպի վրա մարտնչող Այծեմունիկին։ Նրա անմոռաց ներկայացուցիչները մասնակցել են սոցիալական այնպիսի շարժումներին, ինչպիսին էր Թոնդրակյան շարժումը։ Հիշենք Հրանուշին, Ախսիին, Կամարային և այլոց։ Հայ կինը, շնայած իր ճորտական դրությունը, սիրել է գիրն ու գրականությունը և այդ բնագավառում թողել այնպիսի անուն, ինչպիսին Ալիծն է, որն իր նվիրական սերը կապել է գրչության արվեստի հետ։ Կարելի է մի քանի տասնյակ ձեռագրեր թրվարակել, որոնք ընդօրինակել են միջնադարյան գրչուհիները։ Մեր մատենագրության մեջ հայտնի են նաև կին բանաստեղծների անուններ, որոնց գործերը մեզ չեն հասել։ Այդպիսիններից է եղել, օրինակ, Ստեփաննոս Սյունեցու քույր Սահակադուխտը (VIII դ.), որը միաժամանակ և երաժիշտ է եղել։ Վկայություններ կան, որ Վահան Գողթնեցու քույր խոսրովադուխտն էլ բանաստեղծուհի է եղել։ Նրան են վերագրում մեզ հասած մի ողբ-շարական՝ ձոնված իր նահատակ եղբոր հիշատակին։

Այժմ մեր Մատենադարանի № 3263 ձեռագրից ծանոթանում ենք մի նոր բանաստեղծուհու հետ, որի ոչ միայն անունն է հասել մեզ, այլև նրա պատ-

մական-հայրենասիրական սրտառու, ողբի բնագիրը։ Դա Հռոմսիմե Ագուլեցին է (XVIII դ.)։ Այս օշոորդի անունով է, որ առաջին պիտի սկսվի այն հայ բանաստեղծուհիների շարքը, որոնց գործերը հասել են մեզ, և այս գործերի հեղինակային պատկանելությունը կասկածելի չէ։

Հռոմսիմե Ագուլեցին ծնվել է 1730—35 թվերին Ագուլիսում՝ Ապստոլ Բեկի որդի Հայրապետի ընտանիքում։ Հռոմսիմեի մոր անունն է ձղել Սոփի կամ Սոփիանն, ունեցել է երկու քույր և մի եղբայր, որոնց անուններն անհայտ են մնացել։ Հռոմսիմեն ամուսնացած չի լինում, երբ տեղի է ունենում Ագուլիսի 1751 թվի ավերումը։ Ագատ Խանը տիրելով Նախիջևանին՝ մտադրվում է շարժվել դեպի Նրևան։ Ծանապարհի վրաց զորքը ճակատամարտ է տալիս ու պարտության մատնում Ագատ Խանին։ Վերջինս նահանջում է և հասնելով Ագուլիս, որն այդ ժամանակ հայտնի էր իր վաճառականությամբ և ուներ բարգավաճ վիճակ (համարվում էր խաւ), որոշ բանակցություններից հետո, հրաման է տալիս իր զորքերին՝ կողոպտել և ավերել քաղաքը, իսկ բռնակշռությանը կոտորել և գերել։ «Անթիլ քրիստոնեայք արք և կանայք, ասում է ժամանակագիրներից մեկը, — երիտասարդք և մանկունք սրով անցուցին, և զամենայն հողն արեամբ ներկեալ շաղախեաց... և լետ այսքան սրախաղովեան մնացեալ քրիստոնեայքն կողոպտարար գերեցին»¹⁾։ Այս ահալոր աղետը նկարագրված է նաև ժողովրդական մի երգում, որի խորագիրն է.

1) «Մասիս» շաբաթաթերթ, 1885—86, 730: Տես նաև Դ. Ալիշան «Միսական», 331—333:

«Ազատ Խանի Բզովաց չափմիշ
արիլը»

Սուլյն երգում կարդում ենք.

Կարձուհը լցվել աչ քաշով,
Գետը նարկվալ կարմիր ըրնով,
Ընկերքը տարան ապրտով:
Քշեն համասն մոյն դամբիով:

Ահա այս «դամբիով» քշված աղջիկ-
ներից մեկն է լինում և Հոռոմսիմեն:
Միակ իրը, որ նա փախցրած է լինում
տանից, Հովնաթան նաղաշի տաղա-
րանն է, որը 1753 թվին նրա հայրն
ընդորինակել էր տվել Կոնստանդնու-
պոլսում: Այդ տաղարանի վերջում
անգրել մնացած թերթերից մեկի վրա
(113 ք) Հոռոմսիմեն գրել է.

«Թվական ՌԲՃ մեկ (1201 + 551
= 1752), մարտի Ե-ումն (= 5-ին)
Սովուղ Բուլաղ, որ ես Աբդյեցի Հայ-
րապետի որդի Հոռոմսիմէս, որ գերի
էյիմ ընգած, այս ներգրածս ասել
եմ. զղալովն թողութեան անէքս:

Ապա սկսվում է ողբը, որը հորին-
ված է աղբբեղաներեն և գրի է առնը-
ված հայկական տառերով: Հոռոմսի-
մենի ձեռագիրն անվարժ է, զժվար է
կարդացվում. տեղ-տեղ էլ ջրի, թե ար-
ցունքի կաթիլների հետքեր կան, որոնց
տակ եղծվել են շատ տառեր ու բառեր:
Ամբողջապես անընթեռնելի է մեկ էջ:

Թե որքան է տևում Հոռոմսիմենի գե-
րությունը և ե՞րբ է ազատվում
նա, հայտնի չէ: Միայն թե նրա
փախցրած տաղարանը փրկվել է
կորստից և այսօր գտնվում է մեր
Մատենադարանում: Հայտնի է նա-
և, որ Հոռոմսիմենի գերությունն սկսվել է
1751 թվի հոկտեմբերի 12-ի շաբաթ օ-
րը, երբ սկսվել է Ագուլիսի ավերումը,
կամ երեք օր դրանից հետո, երբ դա-
ղարում է կոտորածը և սկսվում գերե-
վարությունը: Կարելի է ավելացնել
նաև այն. որ Հոռոմսիմեն իր ողբը հո-
րինելիս եղել է 15—20 տարեկան:

Վերոհիշյալ տաղարանի ամփոփ նը-
կարագիրն է՝ № 3263, գրչության ժա-

մանակ՝ 1738 (ողբինը՝ 1752), գրչու-
թյան վայրը՝ Կ. Պոլիս (ողբինը՝ Սո-
վուղ Բուլաղ), թերթների քանակը՝ 115,
նյութը՝ թուղթ, կազմը՝ թղթապատ խա-
վաքարտ, գիրը՝ բուլղարագիր (ողբը՝ շը-
ղագիր), զարդեր՝ ունի, գրիչ՝ Պողոս
(ողբինը՝ Հոռոմսիմեն):

Սուլյն ողբի մեջ նկարագրված է գե-
րինների ծանր դրությունը, ուր բնակա-
նաբար մեծ տեղ է բռնել նաև երիտա-
սագ երգչուհու Վարդտն՝ իր հայրենիքի
և հարազատների նկատմամբ:

Տպագրության ենք հանձնում վերո-
հիշյալ ողբի մեր կատարած թարգմա-
նությունը:

Ողբի վերջին տունը մի ուրույն վեց-
յակ է, ուստի և ողբից անջատվում է
աստղանիշերով:

Բնագրում կան մի քանի հակասա-
կան տողեր, որոնց վրա արժե կանգ
առնել՝ թյուրիմացություններից խու-
սափելու նպատակով.

ա) Բանաստեղծուհին մի տեղ գրում
է.

«Ուլ զեզի գեի, բիր անայ»

Այսինքն՝ երեք աղջիկ էինք, մի մայր:
Սակայն հետո գրում է թե.

«Աթամին, անամին բերլալ զեզի ամ»

Այսինքն՝ հորս մորս միակ աղջիկն
եմ:

Այս հակասությունը պիտի բացատ-
րել այսպես: Հավանաբար Հոռոմսի-
մենի մյուս քույրերն իրենից մեծ են ե-
ղել և ամուսնացած: Տանը, ծնողների
մոտ ինքը մնակ է եղել ու այդ իմաս-
տով էլ իրեն իր ծնողների միակ աղ-
ջիկն է համարել:

բ) Ողբում կա այսպիսի տող.

Վաթանըմ բուրախաբմ, Թոխաթայ գալդեմ.

Այսինքն՝ Հայրենիքս թողի, Թոխաթ
եկա: Թվում է, թե նա այս տողերը գը-
րում է Թոխաթում, բայց գիտենք, որ
նա գտնվում է Սովուղ-Թուլաղում:
Հանրածանոթ Թոխաթի փոխարեն թե-

1) Ս. Մարգարյան, «Ազգույնացող բարբառը»,
II, 37—38.

դեպի պիտի հասկանալ մի գլուխ՝ Սովոր-Բուպաղի շրջանում: Այս դեպքում պիտի ընդունել, որ Հոռոմսիմեն գրտունը վել է ոչ թե Սովոր-Բուպաղում, որը շրջանի կենտրոն է եղել, այլ այդ շրջանի Թոխաթ գլուխում:

Թարգմանության մեջ գերադասել ենք լիարգմանել մի քանի այնպիսի բառեր, որոնք այդպես էլ հասկանալի են (օրինակ. էլ, գլուխ, դիվան): Մի երկու տեղ էլ Ագուլիսի փոխարեն թողել ենք Ալիս ձևը¹⁾: Բնագիրը բաղկացած է 18 տնից և մեկ վեցյակից: Բընագրի 11-րդ տունը թեև ընթերցվում է, բայց չկարողացանք թարգմանել: Իսկ 9 և 15-րդ աղճատված տները, մոտավոր թարգմանություններ, զետեղեցինք ստույտակում:

Ագուլիսի գետը լավով ես անցա, Մարավ արածվ երա շին կուացա. Մենդի աղա, քո ձեռքն բեկած հեռացա. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Մեր աչեից վարա գետն ես հասում, Մեր հառաջը երկնի հեռուական է լուսմ, Բախան է, մայրիկ, մեզ այս վրեակը հյուսում.

Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Վաղվում եմ ես, սակայն ծախս է անձմար, Զի կլանում հողն էլ հառաջըս անմար, էլ ի՞նչ աստված՝ քե մի ծաղկի շունի հար. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Ձանկանում եմ ես իմ անունը ծածկել, Իմ մայրիկին գեթ մի համակ ուղարկել, Ոչ ոք չունեմ, ինչպես պիտի առաքել, Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Մենդի՛ աղան ճորից հագել սպիտակ, Սիրտս վառել, կյանքս առել սեի տակ.

1) Ալիս—Ագուլիսի ագրոբեշանական ձևերից է, չարտի շփոթել Ալիս գետի հետ:

2) Այս տան 4-րդ տողը բնագրի մեջ այլ է. «Մազաթ մալաբարան գոյեղարիկն, այսինքն՝ արդար հոշտակով ուղարկեմ՝ մենք այս տողը դուրս թողինք. որովհետև ճառ հույսան նոր միտք չունի, բացի դրանից չուզեցինք յախտել կրկնակը:

Վերջը դարձա ուրիշներին հարապել. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Անգար եմ ես, սիրտս էլ խեղան շի՛ չինի, Վշտանա եմ, դեմքս ժպտան շի՛ չինի, Այս դամանից՝ ինձ՝ գրաբյուն շի՛ չինի. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Գերեհների քաղաքան է գալիս, տե՛ս, Այ արյունով ողորած կուրծք ու երես, Մատաղ լինի, հա՛յ գերեհներ, կյանքս ձեզ. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Որի՛ն Խան, որի՛ն Թուրան ես տանում, Չկա մեկը, որ Դիվանին տա դիմում, Ալի՛ս, վշտից գլուխներդ ես խեղճեցում, Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Իմ ռակն քո՛ւյր, ականջ չարի քո խոփին, Այս, կանոնե՛մ, մայրի՛կ ջան, քե՛զ ես կրկին, Կարանել եմ, ազնի՛վ եղբայր, քո տեղին. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Միակ աղբիկն էի ես իմ հար ու մար, Զերմ ստիճակով պանված, զգված ամեն օր, Հայրապետ Ալիսցու աղբիկն եմ սգվար, Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Սուփի էր իմ մար տանը բանկագին, Ավեր դառնա բանջարանոցն ու այգին, Զորք խառնեց, բերեց ինձ ա՛յս փառանքին. Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

Դանիճները ինձ խելով գերեցին, Զայիւր—չիման Ագուլիսից բերեցին,

1) Այս և հաջորդ տան միջև կա մի կոթը—ված տուն, որի մոտավոր պատկերը հետևյալն է.

Երեք աղբիկ էինք ու մի մայր,

Ագուլիսից դահիճները (մեզ ընեցին տարբեր կողմեր),

(Մեկ տող անընթեռնելի),

Մեզնից բարե՛ հայրենական մեր էլին:

2) Այս տան վերջին տողն ճառ բնագրի այլ է և միտքը լրիվ հասկանալի չէ (Գե. դի քի հա՛յ, ես մահաբում դու, գործասին), ուստի դրա փոխարեն պահեցինք կրկնականակը: Այս և հաջորդ տան միջև կա մի ամբողջ տուն, որը թարգմանել չկարողացանք:

Աշխատեալից այդպէսեւ.
Մեզեցիք բաւե՛հ՝ հայրենական մեր էջին՝,

Գերկամ եմ առգ: Զկա ազատ կյանք ու օդ,
Հաւաքաւորե՛ր, մեացել եմ ձեզ կարօտ,
Մեզքս ի՛նչ էր, որ առաւ կյանքն այս արեւոտ,
Բոլորք ընկա՛ւ՝ գրկված երկրիցս առեւտ:

Վա՛յ իմ ջանին, էս ի՛նչ դարդեր եմ տեսել,
Միտս քաւ է, որ մինչեւ օրս եմ հասել,
Հաւաքաւորե՛ր, կուգեմ վշտերըս տեսել,
Որ դուք մեկ-մեկ գրի առնէք դարդերս:

Մա՛յր, լալիս ես, գիտեմ, դու զօր ու զիշեր,
Անբաւական է մինչ դատաստան կյանքը մեր,
Մուտացիկ եմ. փրկի՛ր որդուն քո անանք,
Մի բոզ մեռակ՝ ընկած օտար երկրներ:

***

Ազգութիւնից դուրս եկա,
Կարօտ մեացի, դուրս եկա,
Այստեղ արի, մայրի՛կ ջան,
Մի բոզ որդիդ ճկեցեկա.
Այս վշտերը պատմելուց,
Ավա՛ղ, օգուտ ճե՛շ չկա:

XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒՂԻ ԵՂԻՍԱԲԵԹ ԲԱՐՍԵՂՈՎԸ ԵՎ ԻՐ ՍԻՐՈ ՄԻ ԵՐԳԸ

Նոյստից Բարսեղովը նոր անուն է մեր մատենագրութեան մեջ: Նա մեր աշխարհիկ գրականութեան ասպարիզում մեզ ծանոթ երկրորդ վիճ բանաստեղծուհին է (առաջինը՝ Հոռոմսիմե Ազնուեցին է), որի անունն ու գործը հասել են մեզ: Մեր Մատենադարանի № 7652 ձեռագրի 8ա—9ա թերթերի վրա 1831 թվին նա, անվարժ գրչու-թյամբ, գրի է առել իր սիրո մի երգը: Դա հորինված է աշուղական երգերի ձևով, ունի կանոնավոր տաղաչափություն, ճոխ հանգեր եւ գրված է ժամանակի խոսակցական լեզվով: Այդ լեզուն պահել է հեղինակի բարբառով ու ժողովրդի:

Երգչուհու մասին որոշ տեղեկութեաններ ստանում ենք նույն ձեռագրում՝ իր ձեռքով արված նշումներից: Օրինակ՝ երգից անմիջապէս հետո կարդում ենք. «Այս շալիսէմնս Նոյստից Գարսեղովիս ասածն է»: Այս վկայութեամբ է որ պարզվում է տրվել երգը իրեն՝ Նոյստիցիին պատկանելը: Այնուհետեւ կան «Ի 183 [օ]»,

«1831» թվերը: Հաջորդ էջում կա 181203 թիվը, որը հավանաբար նշանակում է 1823: Ապա, որպէս խորագիր հայատառ տաճկերեն մի երգի, գրված է. «Էղեայ Պաղարօվ», որը կարող է երգչուհու ստորագրութեանը լինել, մանավանդ որ վերջին «վ» տառն ավարտված է գալարուն գծիկով, ինչպէս արվում է սովորաբար ստորագրութեան ժամանակ: Սույն ձեռագրի վերջում կան զանազան գրութեաններ, որոնցից կարևոր են հետևյալները.

ա) «Թվին 1822-ին այմիսեանի մարտին 2-ին ևրդ կրնացայց այտնիրս Ունուցքիցի Նուվանեանիսի Շիւպանօվին խոթուր ցրեցի 1 տարու դանայ...»:

բ) «Այս տունը պոնեցինք 1824-ին հոկտեմբերի 1-ին, ամիսը՝ 1 մանեդ քիրա պիտի տանք, որքան նստինք»:

Կարելի է կարծել, որ բանաստեղծուհին եղել է նոր Նախիջևանցի, դարասկզբին գաղթած Ղրիմից. նա հավանաբար ծնված պիտի լիներ 1790-ական թվերին (Ղրիմում):

Նշված ձեռագիրը պարունակում է նաև այլ նյութեր. 1գ թերթի լուսանցում գրված է. «Գրիգոր Ղաղարեան». այդտեղից մինչև 3բ թերթը գրի է առնված «Ճշուղ Բարամի» երգերի մի մասը, ապա Մարքիս Օղլու, Շահան Օղլու և այլոց երգերը: Կարելի է կարծել, որ անանուն երգերի մեջ կա մասունի Նոյստիցի Բարսեղովը:

1) Այս և հաջորդ տան մեջ կա մի աղավաղված տուն, որից կարելի է թարգմանել միայն հետևյալ տողը (և կրկնակը): Ստուգ-Բողազի տար ու [ձորերը]:

Այնուհետեւ կա մի ամբողջ էջ, որը բոլորովին անընթեռնելի է:

ՇԱՀԻՐԼԵՄԵՅԻ

Ես քեզ սիրել եմ, սիրել, սիրահանեմ,
 Նկտ վրչներբա ինչ կամարի նման է,
 Պուռուկներդ ալ է, լեզուա զուլալ է,
 Առաւմներա անքին քարի նրման է.

Տա՛յ-տէ՛յ:

Աշկըներում՝ կանթելդ, պատկերքում՝ նիշխարք.
 Աստուած քեզի պանէ քարի իշայտակ,
 Մոցիա մեշըն ունիս հոռով մանուշակ,
 Պոյըա քամամ սէլվի ծառի նման է.

Տա՛յ-տէ՛յ:

Կունքա կարմիր կիլ է, քիանքիլում՝ զուլպիլ²,
 Քանի որ ես քեզ սիրեմ, էղել եմ մուշկիլ,
 Չես ասում քէյ ինչ կանէս, խեղճ, խաբիպ
 պիլպիլ.

էշխըա՝ սիրտիս՝ տերա ու սարի նման է.

Տա՛յ-տէ՛յ:

Քեղեցիկ ես, լա՛ւ ես, սիրուն ըստեղծըված.
 Իմ հոգաւ հոգին ես, վրկայ է աստուած,

Ինչ որ խոսքիս կասես՝ հագիր եմ կանգնած, -
 Քու՛ն սիրելիք էս ինչ [Քառի] նման է.

Տա՛յ-տէ՛յ:

Սերբա սիրտիս ընկալ, արեւու խուրպան,
 Մեծ սխրէմ ապ ինձ հանիս քեայր կանէ.-
 Հոգի՛ս, միքկըտճ ցրքիր, էնվալըա հարցուր,
 Ասա՛ ինչս՝ աշար ան ու գար կանէս.

Տա՛յ-տէ՛յ:

Պիլպիլալ պէս կարօտեմ եմ իմ վարքունե,

Տուն՝ քու տունըա պառկած, ես՝ տուրա

արքունե,

Հագար անհամ երանի կու տամ ան մարքունե,
 Որ քու ծառիս պըտղէն մէ հուրար⁷ կանէ.

Տա՛յ-տէ՛յ:

Ես որ հանքան կերքամ՝ տուն տէմս կէլիս.-

Քըքիս ալէքըա, նըկերբս կէրիս,

Արի մէ մըյ համքըրեմ, շեքեր ու մեղո իս,

Քու սիրելին՝ քեզ՝ ծառայի նման է.

Տա՛յ-տէ՛յ:

Մանքութիւն— Բնագրում որոշ քա-
 ոնք կան, որոնք ազաւաղված են. այդպիսի-
 ներից մի քանիսն ուղղեցինք: Պրանք թվա-
 կալված են և բնագրում եղել են հետևյալ
 ձևով. 1. Շահիբէմէյ, 2. Զուլպիլ է, 3. Կուս 4.

Ինց, 5. Հոքիտ միթկըս, 6. կարօտու 7. նու-
 կար:

Մնացած բոլոր տեղերում պահպանված է
 ձեռագրի ուղղագրութիւնը: Կետագրութիւն-
 նը մերն է:

ԱՍ. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ,